

УДК 821.161.-2-3.09'19

Д. В. Куриленко,

аспірант

(Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка)

Dana_kvitka@ukr.net

**ДУХОВНІ ДОМІНАНТИ БАРОКО ЯК КОНСТРУКТ СВІДОМОСТІ КОЗАКА МАМАЯ У ТВОРІ
О. Є. ІЛЬЧЕНКА "КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ..."**

У статті репрезентовано феномен бароко як конструкт авторської свідомості в романі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця". На основі концептуального підходу С. Кримського простежено ідеї необароко та їх вербалізацію, образно-символічну систему, національно-культурну самототожність, фіксацію генетичного коду Козака Мамай на рівні текстової матерії.

Ключові слова: бароко, текстова матерія, культурний код, синкретичність.

"... Стежка до образу Мамай не заросте й тоді, і не тому не заросте, що я його так добре випишу, а лише тому, що в ній, либонь, явлені будуть ті риси національної вдачі, ті величезні дива і пригоди, які прийшли в цю книгу від щедрот народу нашого, від його казок, пісень та дум, бувальщин та сміховин, – щирі дива, витвори духу народного, які житимуть разом з ним..."

(О. Є. Ільченко "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця").

Постановка проблеми. Друга половина XVII ст. позначилась доволі буйним розквітом мистецтва, його другим, після княжих часів золотим віком, коли витворюється новий своєрідний стиль, що має назву *козацьке бароко*. М. Семчишин акцентує: "Виборовши собі незалежність, Україна має знову можливість наблизитись до культурно-мистецьких досягнень західної Європи і переймає від неї нові напрямки та перетворює їх у своєму традиційному дусі. Спокійні, зрівноважені форми ренесансу, що базувались на античності, вже не задовольняли сучасного смаку. Для розкішного, хоч інколи неспокійного життя доби бароко, потрібні були більше пишні, багаті зовнішні форми архітектури, просякнуті пафосом, надприродністю" [1].

Доба Бароко є синтезом античної і середньовічної культур. Слушною є думка С. Кримського: "Для бароко було типовим те специфічне засвоєння античності шляхом її християнського перетлумачення, що його розпочали ще святі отці" [2: 24].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен бароко набуває поліфонічної ретрансляції у потужних культурних здобутках з проникненням у сьогодення. Бароковість як архетип, духовну парадигму української культури осмислюють С. Кримський, М. Ольховик, Д. Чижевський, М. Семчишин, О. Мишанич, Д. Наливайко та багато інших.

В епоху глобалізації проблема дослідження феномену бароко є неабияк актуальною і відкритою для подальших розвідок. Тому **метою даної статті** є дослідження доби Бароко як культурного, філософського феномену загалом, так і вивчення генези Бароко на конкретному прикладі в творчості О. Є. Ільченка, зокрема, використавши філологічний, історичний та компаративний **методи**.

Актуальність наукового дослідження вмотивована необхідністю потрактування явища бароко як соціально активного феномену в романі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу..." відповідно до семантичних домінант та вербалізацією генетичного коду в текстовій матерії твору.

Виклад основного матеріалу. Д. Чижевський в "Історії української літератури" надавав перевагу середньовічному темпоральному змісту і формі барокового стилю: "Справді, культура бароко, не відмовляючись від досягнень епохи ренесансу, повертається багато в чому до середньовічного змісту та форми; замість прозорої гармонійності ренесансу зустрічаємо у бароко таку саму скomпліковану різноманітність, як у готиці; замість можливої простоти ренесансу зустрічаємо в бароко ускладненість готики; замість антропоцентризму, ставлення людини в центр усього в ренесансі, зустрічаємо в бароко виразний поворот до теоцентризму, до приділення центрального місця знову Богові, як у середньовіччі; замість світського характеру культури ренесансу, бачимо в часи бароко релігійне забарвлення всієї культури – знову, як у середньовіччі; замість визволення людини від пут соціальних та релігійних норм, бачимо в бароко знову помітне посилення ролі церкви й держави" [2: 120].

Літературознавець Д. Наливайко вказує, що основою такого синтезу є ренесансний базис: "Іноді бароко визначають як синтез Відродження і Середньовіччя, в плані суто художньому – ренесансу й готики. З цим можна погодитись при одній неодмінній умові – визнання ренесансної основи цього синтезу, провідної ролі ренесансних моментів у ньому". Щодо впливу Середньовіччя на культуру бароко, то вчений стверджував: "В епоху бароко відбулися радикальні зміни у ставленні до Середньовіччя: воно вже не заперечується категорично, як це робили ренесансні гуманісти, а сприймається як близька спадщина, що знову набула цінності" [3: 119].

О. Мишанич акцентував: "Поряд з бароко і за його посередництвом в українській літературі продовжували жити традиції Середньовіччя і Відродження. Зароджуються елементи сентименталізму... і просвітительського реалізму. Останньому передують натуралістичні тенденції низового бароко, яке бурхливо розквітло в сатирично-гумористичних і бурлескно-трагедійних жанрах, у шкільній та вертепній інтермедіях, у поетичних оповіданнях типу "Отця Негребецького", "Кирика", автобіографічної повісті Іллі Турчановського [4; 5].

М. Ольховик обґрунтовує тезу про транскультурну універсальність барокового світовідчуття і називає бароковість суттєвим атрибутом українського художнього мислення [6].

С. Кримський називав бароко першим синтетичним і універсальним напрямом новоєвропейської культури, пов'язував цю добу з духовним визначенням української нації, витворенням національної іпостасі історично-культурного універсуму [6: 319].

С. Кримський виділив стрижневі ідеї, які містять культуромодельюючий потенціал: театральність – парадигмальна ознака бароко; палімесетність бароко (проступання в культурних текстах знаків минулого) як найхарактерніша ознака українського різновиду; культ візуалізації життя, позначений на всій системі мистецьких жанрів епохи бароко [6: 321, 339, 340].

Риси бароко, зокрема, репрезентуються у химерному романі з народних уст "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця". Дворівневий тип мислення реалізується в історико-гумористичному ключі, адже сакральне та профанне відображено в творі у тісному взаємозв'язку. Так, в одному з уривків подано химерне порівняння: "... Уже починав тоді розуміти, чому прадід, помираючи, велів себе в тій скрині поховати, – не в труні, а в скрині! – бо, звісна ж річ, і найпевніший мрець, глипнувши згасаючим оком на ту картину, ожив би миттю та й помирати б уже не схотів..." [7]. Цей переконливий факт свідчить про принцип світобудови, котрий відображено на дуальному рівні небо-земля, де Козак Мамай є "всюдисущим оком" козаком-невмираючим, вічним посередником у лабіринті світобудови та мислячої матерії.

Ознакою бароко є контрастність, яка виявляється, зокрема, у протиставленні земного й неземного; захоплення ускладненою формою; химерним, дивним. Названі риси розвивалися у відповідних метафорах, символах, алегоріях. У химерному романі з народних уст "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" їх безліч. Функціонування символу "очі" у лінгвістичних пам'ятках має давню історію й відповідно різновекторність інтерпретаційних тлумачень, що апелюють до лінгво-естетичних домінант попередніх культурних епох з відповідним світобаченням. Зокрема, в Євангеліє від Матвія акцентовано на мовному символі ока: "22. Світло тіла – око. Як, отже, твоє око здорове, все тіло твоє буде світле. 23. А коли твоє око лихе, все тіло твоє буде в темряві. Коли ж те світло, що в тобі, темрява, то темрява – якою ж великою буде" [8: 29]. У Козака Мамаю очі – своєрідна картина світу, яка характеризує його як непересічну особистість: "І відблиски багаття виграють у них, і жаріють вони, ті прехитрі очі, мов зорі вечорові, ранні, ще самотні – в тихому степовому надвечір'ї" [7]. Бандура – історичний та культурний символ українців. У творі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" цей музичний інструмент сугестує емоційний стан Козака Мамаю: "А сила в тій тридцятидвохструнній бандурі була така: коли Мамай грав сумної, всі довкола, хто чув той бренькіт тихомовний, усі плакали, бо ж не плакати не мали снаги" [7], або:

"Але сум іще краєв серця..."

"Чи то від пісні Мамаєвої."

"Чи то від тихого й загравного вечора степового..." [7].

П. Куліш відзначав незвичайне пошанування бандури серед козацької спільноти: "Бандура зробилася на Україні загальноживим інструментом у всіх, хто сам називав себе козаком, або кого інші так називали. Щоб у козацький час і в козацькому товаристві називати себе козаком, чи від інших отримати таку назву, для цього потрібно було мати всі характерні риси козацького характеру, в тому числі й майстерне вираження козацьких почуттів. Про це ми можемо здогадуватися по нещодавнім бандуристам не-сліпцям і не-злидарям, що існували ще на нашій пам'яті: вони були саме тими людьми з народу, яких виразно називали козаками" [7; 9].

У малярстві обличчя козака-бандуриста, як вірно вказує П. Білецький є дещо відстороненим: "Які б не були підписи під картинами, у самому образі більше ліризму, іноді навіть елегійного суму, ніж пафосу боротьби" [10].

У творі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" наведено приклади написів над парсунами Козака Мамаю:

*"Сидить козак, у кобзу грає,
Що замислить, то все має", або
"Ось так я в степу веселюся,
Одним кулешем похмелюся" [7].*

Доктор літератури Кембриджського університету Дж. Беннет [11] натомість вважає, що поети-метафізики не надають значної уваги літературній спадщині попередніх епох, а створюють художні

образи, апелюючи до наукової думки свого часу, відшукують відповідники абстрактному поняттю в конкретній матерії, сягають нового через образи вічного.

Матерія твору О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" є поліфонічною. У тексті зосереджені різні жанрові та стильові варіації: вертепні вистави, народні пісні, думи, анекдоти та ін.

Е. Д. Сміт пише: "Наново відкривши ту культуру, ми "наново відкриваємо" себе, своє "автентичне Я" – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилося змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом" [12].

Тематичне звернення до яскравого вияву низового бароко – образу козака Мамаю як регулятора генетичного коду, національно-культурної ідентичності – спостерігаємо регулярно впродовж трьох останніх століть. Образ козака – своєрідна знакова система нашої культури. Він ретранслює архетипові ознаки української культури і ментальності, репрезентує національно-культурну ідентичність. Мамай постає метасюжетом української культури, втілює національний ідеал, вияв народної сміхової культури.

Так, митці доби бароко, розглядаючи проблеми світобудови і окреслюючи місце людини у світі, створювали свої міфи, в яких розкрили власну світоглядну філософську модель буття. У цьому контексті справедливим є визначення поняття "міф" Т. Манна як основи життя, одвічної схеми, формули, за якою рухається життя, постійно відтворюючи щось з підсвідомості. Таким пластом зі сфери підсвідомого є актуалізація біблійних міфологем у творчості письменників-метафізиків. Щодо мови простонародної, то І. Франко визнає лише те, що написано "мовою, близькою до народної", а значить – відокремлене від схоластики, як, наприклад, драма "Олексій чоловік божий", як деякі інші твори, де "більше живого і сучасного елемента", авторами яких були люди, що "стояли здалека від сього академічного круга" [12]. У творі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" реалізується інтенція живої, простонародної мови з крапленнями фольклору, гумору: "... Не жди дяки від прибудної псяки" [7], "Порожня миска не вабить писка" [7]. Також ідентичність народної мови відзеркалено в етимології антропонімів: Прудивус, Лукія, Ярина, Саливон – Глек [7]. Як стверджував Д. Чижевський, в українському бароко "маємо значну перевагу елементів духовних над світськими (...) Світських елементів не бракує цілком; маємо й світську лірику, і новелу, і – хоч і лише випадкові – світські елементи в драмі, нарешті – маємо світську хроніку, лист, науковий трактат. Але "духовний" елемент переважає у змісті" [13]. Адже предмети побуту у творі О. Є. Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" секуляризуються, переходять із сакральної у профанну сферу побутування: "Крім Козака Мамаю – з конем та Песиком, з бандурою в руках, – було на мирославських кахлях і всяке інше Лукієне малювання. То якийсь молодий козаченко з паничем польським шаблями рубаються. То гетьман Богдан – на коні, з булавою" [7].

Висновки. Тобто, з вищенаведених думок вітчизняних і зарубіжних літературознавців справедливо видається думка про суперечливий характер літератури бароко, який розкривається через синкретичність. Суперечність полягає в ідеї духовності і утвердження краси, необмеженості простору. Тому на формальному рівні бароковий світ розкривається у вигляді метафори, в якій актуалізовані різні смисли (християнські, античні, національні, історичні). Отже, символічна енергетика Козака Мамаю як духовного архетипу може відкрити доступ до барокової традиції, яка є культурним кодом нашої буденщини. В. Шевчук визначає критерій інтелектуальності для української літератури "мірою закладання у твір мислительної енергії" [14: 13]. Бароковість є лейтмотивом культурного коду модерного українця і є культурно моделюючим генератором його ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – [2-ге видання, фототипне]. – К. : АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993. – 550 с.
2. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 567 с. – (Nota Bene).
3. Наливайко Д. С. Искусство : направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К. : Мистецтво, 1981. – 287 с.
4. Українська література XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 353–383.
5. Ольховик М. "Бароковий універсалізм" в українському художньому мисленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.08 "Естетика" [Електронний ресурс] / М. Ольховик. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/6975.html>.
6. Кримський С. Під сигнатурою Софії / С. Кримський. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 367 с.
7. Ільченко О. Є. Твори : [в 2-х т.] / О. Є. Ільченко. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 1. – 683 с.
8. Святе Письмо Старого та Нового Завіту : [повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами (за дозволом Церковної Влади)]. – Ukrainian Bible 63DC United Bible Societies, 1991. – 60 М. – 324 с.
9. Кулиш П. Записки о Южной Руси : [в двух томах] / [составление и издание Пантелеймона Кулиша]. – К. : Дніпро (Репринтное издание 1856, 1857 гг.). – Т. I. – 324 с. – Т. II. – 356 с.
10. Білецький П. "Козак-Мамай" – українська народна картина / П. Білецький. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1960. – 32 с.
11. Bennet J. Four Metaphysical Poets : Donne, Herbert, Vaughan, Crashaw / Joan Bennet. – Cambridge : Cambridge University Press, 1953. – 317 p.
12. Франко Іван. Історія української літератури / Іван Франко // Збір. тв. : [у 50 т.]. – Т. 40 : Літературно-критичні праці. – К., 1983. – 313 с.

13. Чижевський Д. Історія української літератури ; Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Т. : Вид. дім "Презент", 1994. – 242 с.
14. Європеєць з українським характером, або чи інтелектуальна поезія Т. Шевченка? Розмова з Валерієм Шевчуком // Голос України. – 1988. – 15 травня. – 13 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Semchyshyn M. Tysyacha rokiv ukrayins'koyi kul'tury. Istorychnyy oglyad kul'turnogo protsesu [Thousand Years of Ukrainian Culture. Historical Review of Cultural Process] / M. Semchyshyn. – [2-ge vydannya, fototypne]. – К. : АТ "Друга рука", МР "Фенікс", 1993. – 550 с.
2. Chyzhevs'kyu D. I. Istoriya ukrayins'koyi literatury [History of Ukrainian Literature] / D. I. Chyzhevs'kyu. – К. : Akademiya, 2003. – 567 s. – (Nota Bene).
3. Nalyvayko D. S. Iskustvo : napravleniya, techeniya, stili [Art : Directions, Trends, Styles] / D. S. Nalyvayko. – К. : Mystetstvo, 1981. – 287 s.
4. Ukrayins'ka literatura XVIII st. [Ukrainian Literature of the XVIII Century]. – К. : Nauk. dumka, 1983. – S. 353–383.
5. Ol'khovyk M. "Barokovyy universalizm" v ukrayins'komu khudozhniomu myslenni ["Baroque Universalism" in the Ukrainian Artistic Thinking] : avtoref. dys. na zbuttya nauk. stupenya kand. filosof. nauk : spets. 09.00.08 "Estetyka" [Elektronnyy resurs] / M. Ol'khovyk. – Rezhym dostupu : <http://disser.com.ua/contents/6975.html>.
6. Kryms'kyu S. Pid sygnaturoyu Sofiyi [Under Sophia's Signature] / S. Kryms'kyu. – К. : Vyd. dim "Kyevo-Mogylyans'ka akademiya", 2008. – 367 s.
7. Il'chenko O. Ye. Tvory [Works] : [v 2-kh t.] / O. Ye. Il'chenko. – К. : Dnipro, 1979. – Т. 1. – 683 s.
8. Svyate Pys'mo Starogo ta Novogo Zavitu [The Saint Letter of the New Testament] : [povnyy pereklad, zdiysnenyy za oryginal'nymy yevreys'kymy, aramiys'kymy ta grets'kymy tekstamy (za dozvolom Tserkovnoyi Vlady)]. – Ukrainian Bible 63DC United Bible Societies, 1991. – 60 M. – 324 s.
9. Kulish P. Zapiski o Yuzhnoy Rusi [Notes about the Southern Rus] : [v dvukh tomakh] / [sostavlenie izdanie Panteleymona Kulisha]. – К. : Dnipro (Reprintnoe izdanie 1856, 1857 gg.). – Т. I. – 324 s. – Т. II. – 356 s.
10. Bilets'kyu P. "Kozak-Mamay" – ukrayins'ka narodna kartyna ["Kozak-Mamay" – the Ukrainian Folk Picture] / P. Bilets'kyu. – L'viv : Vyd-vo LDU, 1960. – 32 s.
11. Bennet J. Four Metaphysical Poets : Donne, Herbert, Vaughen, Crashaw / Joan Bennet. – Cambridge : Cambridge University Press, 1953. – 317 p.
12. Franko Ivan. Istoriya ukrayins'koyi literatury [Ukrainian Literature History] / Ivan Franko // Zibr. tv. [Collection of Works] : [u 50 t.]. – Т. 40 : Literaturno-krytychni pratsi. – К., 1983. – 313 s.
13. Chyzhevs'kyu D. Istoriya ukrayins'koyi literatury ; Vid pochatkiv do doby realizmu [Ukrainian Literature History ; From the Beginning to the Realism Epoch] / D. Chyzhevs'kyu. – Т. : Vyd. dim "Prezent", 1994. – 242 s.
14. Yevropeets' z ukrayins'kym kharakterom, abo chy intelektual'na poeziya T. Shevchenka? Rozmova z Valeriyem Shevchukom [The European with the Ukrainian Character, or if T. Shevchenko's Poetry Intellectual? The Conversation with Valeriy Shevchuk] // Golos Ukrainy [The Voice of Ukraine]. – 1988. – 15 травня. – 13 с.

Матеріал надійшов до редакції 20.05. 2015 р.

Куриленко Д. В. Духовные доминанты Барокко как конструкт сознания казака Мамаю в романе с народных уст О. Е. Ильченко "Козацькому роду нет переводу..."

В статті репрезентований феномен барокко як конструкт авторського мировоззрення в романі О. Е. Ільченко "Козацькому роду нет переводу...". На основі концептуального підходу С. Кримського вивчені ідеї неobarocco і їх вербалізація, образно-символічна система, національно-культурна тождественність, фіксація генетического кода Казака Мамаю на рівні текстової матерії.

Ключевые слова: барокко, текстовая материя, культурный код, синкретизм.

Kurylenko D. V. Baroque Spiritual Dominants as the Construct of Cossack Mamay's Outlook in the Novel from Folklore Sources by O. Il'chenko "No Waste of Cossack Stock..."

The famous person Cossack Mamay occupies the special place in the Ukrainian culture, namely in the Ukrainian literary process. With the perfect composition and the conceptual enigma, this novel by O. Il'chenko shows the special cultural code in our retrospective keys. The image of the mythical Cossack Mamay continues to live today, in the third millennium, attesting to the vitality of national cultural archetypes in the transnationalism era. Perhaps this indicates that encoded in Mamay paintings have very important information for the Ukrainian brave soul. It is passed on from generation to generation, accentuating basic traits of the Ukrainian national character. The attempt to investigate and explain the ideas embodied in the image of the enigmatic Cossack will be the goal of this study to understand the role of this phenomenon. The article considers the baroque phenomenon represented as the construction of the author's idea of the novel by O. Ilchenko "No waste of Cossack stock...". On the basis of the conceptual approach by S. Krymskyu there are obvious trends of the neobarocco idea and its image-symbolic system verbalization, original-cultural identity, Cossack Mamay's genesis code fixation on the levels of the textual material. Thus, the person who is connected with the folk mythology is the key to the past that shows the future.

Key words: baroque, textual material, cultural code, syncretism.